

Aleksandra Marković¹
Univerzitet u Beogradu
Filozofski fakultet

Originalni naučni članak
UDK 316.323.6:329.18(497.11)
Priljeno: 06.05.2015.
DOI: 10.2298/SOC1503380M

**ODNOS SRBIJANSKIH NEONACISTA
PREMA KAPITALIZMU
– analiza neonacističkih *web* portala, blogova, foruma,
Facebook-a i *Twitter-a*²**

**The attitude of Serbian neo-Nazis towards capitalism
–analysis of neo-Nazi web portals, blogs, forums,
Facebook and Twitter-**

APSTRAKT: Težište ovog rada jeste analiza odnosa savremenih srbijanskih neonacista prema kapitalizmu. Imajući na umu kontekst i uslove nastanka fašizma u Evropi XX veka, ovo istraživanje u, tom smislu, osim što izlaže sliku osnovne teme, može da ima perspektivni naučni i praktični značaj. Naime, fašizam je samo jedan od oblika spašavanja kapitalizma u periodima akutne krize. U trenutku kada fašizam stupa na evropsku scenu vladajuća buržoazija bila je ugrožena rastućim radničkim pokretom, blokiranim mogućnostima ekspanzije radi oplodnje kapitala, a pre svega kapitalizmu imanentnom krizom hiperprodukcije, zbog njegove suštinske iracionalnosti i odsustva plana. Danas, u slučaju ponovne nacionalne homogenizacije kapitala, čiju je verovatnoću posle krize iz 2008. godine rizično predviđati, nije isključeno da dođe do ponovnog oživljavanja fašiziranih ili nacifikovanih oblika zagovaranja preobražaja kapitalizma u krizi. Kao tri najznačajnije neonacističke organizacije u današnjoj Srbiji uzete su Srbski Obraz, Nacionalni stroj i Srbska akcija. Sudska zabrana prve dve organizacije i ilegalni karakter nacističkih organizacija onemogućava prikupljanje podataka licem u lice, te se Internet javlja kao primarni izvor obaveštenja – web portali, blogovi, forumi i društvene mreže.

KLJUČNE REČI:neonacističke organizacije, kapitalizam, nacionalizam, Srbska akcija, Srbski Obraz, Nacionalni stroj

ABSTRACT: The focal point of this paper is to analyze the relation of modern-day Serbian neo-Nazis toward capitalism. Bearing in mind the context and conditions of emerging fascism in Europe of the twentieth century, apart from the fact that it

1 aleksandra.markovic1@hotmail.com

2 Autorka je stipendistkinja Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

exposes the essence of the basic theme, this research may have a perspective scientific and practical significance. Namely, the fascism is only one of the many forms of capitalism rescue in periods of crisis. At the time when fascism came into the European scene, ruling bourgeoisie was threatened by a growing labor movement, by blocked possibilities of expansion of capital, and by crisis of overproduction which is, due to its essential irrationality and lack of plan, specific only for capitalism. Today, in the case of a renewed national homogenization of capital, which is risky to predict after a crisis that happened back in 2008, it is possible that resurgence of fascist and Nazi forms of advocacy of transformation of capitalism in crisis could happen. The three most significant neo-Nazi organizations in Serbia today are Srbski Obraz, Nacionalni stroj and Srbska akcija. The injunction of the first two organizations and the illegal character of the Nazi organization prevent face to face data collection, which is why the Internet is used as a primary source of information – web portals, blogs, forums and social networks.

KEY WORDS: neo-Nazi organizations, capitalism, nationalism, Srbska akcija, Srbski Obraz, Nacionalni stroj

Uvod

Savremeni srpski nacizam zbog potpune slabosti levice u Srbiji, doživljava državnu politiku saradnje sa multinacionalnim kapitalom i njegovim eksponentima (EU; SAD) kao prioritetnog neprijatelja i kao nacionalnu izdaju i izdaju rase. Ovo stvara zanimljivu priliku za proučavanje odnosa neonacizma prema kapitalizmu: klasični nacizam bio je jedan od načina da se kapitalizam sačuva; srpski neonacisti se u tom smislu ne udaljavaju od svojih istorijskih prethodnika, s tim da osnovnu demagošku antikapitalističku usmerenost (koja je postojala i u klasičnom fašizmu) ispoljavaju kroz kritiku savremenog liberalnog multinacionalnog kapitala i njegovih domaćih eksponenata. Multinacionalni kapital je u smislu svojih posledica po nacionalizam protivrečan. Sa jedne strane, on utiče na porast nacionalizama (kako državnih, tako i užih etnonacionalizama, zbog težnje što snažnijeg privlačenja multinacionalnog kapitala, kao garanta ekonomske moći), dok sa druge, multinacionalni kapital predstavlja solidan osnov borbe protiv njih (jer po svojoj prirodi teži rušenju državnih granica), pa i protiv nacizma, kao njihovog specifičnog i najekstremnijeg oblika. Naime, u slučaju ponovne nacionalne homogenizacije kapitala, čiju je verovatnoću posle krize iz 2008. godine rizično predviđati, nije isključeno da dođe do ponovnog oživljavanja fašiziranih ili nacifikovanih oblika zagovaranja preobražaja kapitalizma u krizi. Ovo istraživanje, u tom smislu, osim što izlaže sliku osnovne teme, može da ima perspektivni naučni i praktični značaj. Svi nacionalizmi, uključujući i fašizam i nacizam, dobijaju drugačiji oblik kroz sagledavanje i kritiku multinacionalnog kapitala.

U Srbiji je na delu proces obnove kapitalizma (Lazić, 2011) koji je obeležen snažnim sukobima većine sistemskih političkih opcija, koje su pod manjim ili većim uticajem multinacionalnog kapitala, i desničarskih grupa koje zagovaraju sukob sa ovim kapitalom. Dok državna vlast poslušno prihvata naloge

organizacija koje su eksponenti svetskog kapitala (npr. EU), neki od desnih ekstremista izloženi su policijskom i pravosudnom pritisku. Cilj ovog rada je da se ispituju veze između autentično prokapitalističkih tendencija srpskih neonacista³ i njihovog savremenog protivljenja multinacionalnom kapitalu, izazvanog pomenutim okolnostima. Pažnja će, najpre, biti posvećena pružanju uvida u opšti analitički i kontekstualni okvir kroz koji je moguće posmatrati odnos srbijanskih neonacista prema kapitalizmu. To znači da će pre izlaganja rezultata samog istraživanja odnosa srpskih neonacista prema kapitalizmu biti predočene prvo neke teorijske distinkcije, a potom će se pokazati opšti ideološki sadržaji tri najznačajnije neonacističke organizacije u današnjoj Srbiji: Obraza, Srbske akcije i Nacionalnog stroja. Zatim će se preći na težište rada, odnosno na razmatranje njihovog viđenja kapitalizma, s posebnim naglaskom na poželjnu organizaciju ekonomskog života i na shvatanje neprijatelja proučavanih organizacija.

Metodološka napomena

Sudska zabrana nacističkih organizacija (Nacionalni stroj, Obraz) upućuje na istraživanje onih kanala delovanja neonacista koji izmiču državnoj kontroli. Internet se, sa *web* portalima, blogovima, forumima i *Twitter*-om javlja kao primarni izvor obaveštenja, s obzirom da ilegalni karakter nacističkih organizacija onemogućuje prikupljanje podataka licem u lice. Pri izradi plana uzorka morao se primeniti prigodan uzorak, s obzirom na masu od oko 7000 postova koja izmiče svakom sistematskom izboru. Primeniće se analiza diskursa, odnosno, biraće se sadržaji koji najbolje i najpotpunije osvetljavaju viđenje srbijanskih neonacista o osnovnoj temi.

Nacionalni stroj postoji na *Facebook*-u, ali kako nije u pitanju tzv. „stranica”, već je nalog prijavljen kao lični profil (napravljen 30.04.2011), potpuno je „zaključan”, te se ne može sa sigurnošću tvrditi ni da postoji aktivnost na *Facebook*-u. Slična situacija je i kada je u pitanju Srbski Obraz, s tom razlikom da Obraz ima i zvaničnu stranicu koja se može „lajkovati”. Broj ljudi koji su je lajkovali iznosi 2.465⁴, a najzastupljeniji među njima su mladi uzrasta 18–24 godine.⁵ *Twitter* nalog Obraza broji 230 pratilaca (*followers*-a) i 139 *tweet*-ova. Iako se

3 Dovoljno je uzeti kao primer član 25 Programa Nacionalnog stroja: „Zastupamo stav da treba da postoji što više malih privatnih preduzeća radi povećanja zaposlenosti, a preduzeća koja su u opšte nacionalnoj službi moraju biti državno vlasništvo. Domaćem preduzetništvu treba omogućiti povoljne uslove ulaganja u sopstvenu zemlju, a strani investitori će biti pod kontrolom države. Krediti će se davati bez interesne kamate”. Premda ovi navodi mogu biti tumačeni kao tradicionalno-nacionalni prokapitalistički stav u okviru jednog državnog kapitalizma, nedvosmisleno je reč o kapitalizmu kao društveno-ekonomskom uređenju društva i države.

4 Zaključno sa 20.03.2014.

5 <https://www.facebook.com/pokretobraz/likes>, pristupljeno 20.03.2014. Izneti podaci se oslanjaju na standardnu *Facebook* statistiku, koju je moguće videti kada je reč o „stranicama”, ali ova statistika je neuporedivo detaljnija ukoliko joj imate pristup kao administrator (tada je moguće videti ne samo detaljnu statistiku o broju i uzrastu onih koji su „lajkovali” stranicu, nego i kada je stranica bila najposećenija, za koje „postove” je to vezano i koji su bili najpopularniji, mesto odakle dolaze oni koji „lajkuju” itd).

većina građana Srbije o politici i dalje obaveštava isključivo posredstvom televizija sa nacionalnom frekvencijom (pa zanemarivanje društvenih mreža u tom smislu ne iznenađuje), s obzirom na starosnu kohortu koja podržava ovu organizaciju u *cyber* prostoru, a kojoj je glavni izvor informacija Internet, može se reći da Obraz nije preterano aktivan na ovoj društvenoj mreži i ne koristi sve njene potencijale. Srbska akcija je u pogledu oglašavanja na Internetu najorganizovanija, poseduje svoj zvanični sajt, blog, *Youtube*, *Facebook* i *Twitter* nalog. Starosna grupa koja je najzastupljenija na *Facebook* nalogu je takođe ona od 18–24 godine, no ono što je zanimljivo jeste da je Srbska akcija izuzetno posećena na *Youtube*-u – jedan od postavljenih klipova odgledalo je preko 68.000 ljudi.⁶

Fašizam i kapitalizam

Razvoj pojma desni ekstremizam naslanja se na nasleđe teorija o totalitarizmu i predstavlja „skupni pojam za označavanje svih pokreta čija je aktivnost uperena protiv demokratske ustavne države” (Kuljić, 1999:415). Ovde se neće ulaziti u tumačenje latentnih funkcija teorija o ekstremizmu, koje služe, uproščeno rečeno, društvenoj zabrani ili bar kontroli, političkih alternativa koje se suprotstavljaju dominantnim društvenim snagama u konkretnim društvima.⁷ Prilikom određenja pojma fašizma, kao jednog oblika desnog političkog ekstremizma, neophodno je osloniti se na rukopise Todora Kuljića, koji se u okvirima ovdašnje sociologije najviše bavio ovom temom. Promišljajući nepregledan niz knjiga, publikacija i članaka koji se bave određenjem pojma fašizma i njegovih uzročnika, načelno, unutar klasičnih teorija o fašizmu, moguće je razlikovati dva idejna bloka: one koje društveno izvorište fašizma nalaze u okviru zakona kapitalističkog razvoja i one koje zapravo čine teorije o totalitarizmu, odnosno koje nalaze sličnosti jednopartijskih socijalističkih i fašističkih režima. Zastupljenost jednih ili drugih, kako u naučnim krugovima, tako i u političkoj sferi pojedinih zemalja, zavisila je od epohalne svesti doba u kom je teorija nastala (uključujući i stanje kapitalističkog sistema i stepena njegove ugroženosti, kao i to odakle ta ugroženost dolazi), idejno-političke opredeljenosti teoretičara i aktuelnog stanja fašizma ili desnog ekstremizma (*Ibid*).

Strukturna veza između fašizma i kapitalizma je teško uočljiva ukoliko se u oblasti nauke i publicistike fašizam kao društvena pojava personalizuje, demonizuje ili psihologizuje. Nakon Prvog svetskog rata, kada dolazi do prve velike

6 Što i dalje nije dovoljno za iole značajniji politički uticaj, posebno jer među gledaocima uvek ima i onih koji ne podržavaju video, no ovaj podatak pravi veliku razliku u aktivnosti u *cyber* prostoru između, sa jedne strane, Srbske akcije i sa druge strane Obraza i Nacionalnog stroja. <https://twitter.com/SrbskaAkcija>, <https://www.facebook.com/pages/%D0%A1%D1%80%D0%B1%D1%81%D0%BA%D0%B0-%D0%90%D0%BA%D1%86%D0%B8%D1%98%D0%B0/561895973865507>, <https://www.youtube.com/user/SrbskaAkcija/featured>, pristupljeno 20.03.2014.

7 Manifestna funkcija isključivanja ekstremizma iz javnog prostora jeste odbrana od šovinizma, gaženja ljudskih prava i diskriminisanja manjina, odnosno stavljanje pod kontrolu svih onih koji se protive vrednostima kao što su sloboda, pravna država i jednakost pred zakonom, demokratija. Latentna funkcija društvene zabrane radikalizma jeste još i odbrana od tradicije jugoslovenstva i socijalizma, i normalizacija kapitalizma i ustavnim ograničenjima ublaženog etničkog nacionalizma (v. Ilić, 2013).

krize kapitalizma, kao odgovor na novonastalu krizu u Evropi rađa se fašizam. Značaj marksističkih rasprava o fašizmu jeste što su njegov sadržaj odredili kao monopolnokapitalistički, što znači da je fašizam oblik odbrane kapitalizma, zapravo, to je kapitalizam određenog stupnja, sa posebnim strukturama moći, naročitom političkom ekonomijom i posebnom dinamikom razvoja i političkim mehanizmima (Kuljić, 1987). Fašizam je samo jedan od oblika spašavanja kapitalizma u periodima akutne krize. Drugi oblici koji su primenjivani jesu klasično konzervativni, kao što su vojne/monarhističke/klerikalne diktature (što je bio slučaj i u Jugoslaviji) ili, pak, uplitanje države u privredu (Ruzveltov *New Deal* iz tridesetih godina prošlog veka). Da bi se uspostavio fašistički sistem mora postojati i želja vladajuće klase za fašizmom, ili bar nepoverenje da druga autoritarna rešenja mogu da spasu kapitalizam. U trenutku kada fašizam stupa na evropsku scenu vladajuća buržoazija bila je ugrožena rastućim radničkim pokretom, blokiranim mogućnostima ekspanzije radi oplodnje kapitala, a pre svega kapitalizmu imanentnom krizom hiperprodukcije, zbog njegove suštinske iracionalnosti i odsustva plana. Posebno je važno istaći razliku između industrijski razvijenih i nerazvijenih zemalja i u tom smislu razumeti ne samo zašto fašistički pokret koji je postojao u Jugoslaviji nije mogao odneti prevagu, već i sagledati trenutne postavke snaga u desno orijentisanoj Srbiji. Industrijski nerazvijene zemlje nisu imale bitne unutrašnje pretpostavke fašizma – unutar društvene strukture nije postojao jak srednji sloj, industrijski kapital nije bio dovoljno razvijen da bi težio ekspanziji i na kraju, ali ne manje bitno, nisu postojali uslovi za stvaranje širokog sistema masovnih organizacija i masovne propagande (što je u današnje vreme televizije i internet normalizacije uslov koji se takoreći ne dovodi u pitanje). U tim državama vladajuća klasa branila se tradicionalnim sredstvima vojne i policijske diktature, ideološki uticaj prepušten je Crkvi i konzervativnim snagama, a usled nerazvijene društveno-ekonomske strukture u ideologiji ovih pokreta nalazili su se polusavremeni i patrijarhalni elementi vlastitog istorijskog nasleđa, dok su elementi nemačkog i italijanskog fašizma nekritički prihvatani i prilagođavani sopstvenim uslovima (*Ibid*; Kuljić, 2007).

Fašistički režimi i pokreti ni u kom slučaju nisu jednolični. Desni ekstremizam i fašizam su nekonzistentni, a obrazac desničarskih stavova formira se u zavisnosti od tradicije, političke kulture i okruženja. U tom smislu i Kuljić kaže da se „desni ekstremizam uspešno prilagođava tekućoj političkoj retorici i ispoljava na različite, često prikrivene načine, a gotovo po pravilu odriče svaku vezu sa nepopularnim fašizmom. Ideološka retorika nove ekstremne desnice je modernizovana i danas je obuzdavaju tendencije globalizacije nošene interesima multinacionalnog kapitala, za razliku od stanja između dva svetska rata kada se desni ekstremizam podudara sa moćnim imperijalističkim reakcijama nacionalno homogenog krupnog kapitala” (Kuljić, 1999: 417). U zavisnosti od poimanja ugroženosti nacije fašizira se etnocentrično narodnjaštvo. Vodeće načelo svakog desnog ekstremizma je hijerarhijski strukturisana etnički čista nacionalna država sa ekspanzionističkim i revizionističkim spoljnopolitičkim ciljevima. Savremeni desni ekstremizam odlikuju sledeće ideološke postavke: krajnji nacionalizam i/ili rasizam katkad antisemitizam, antiamerikanizam, islamofobija, antiliberalizam, antisocijalizam, antikomunizam, antianarhizam,

homofobija i seksizam, ksenofobija, antievropejstvo, antiglobalizam, antimasonstvo; karakteriše ga, kad je u pitanju krajnost radikalne desnice, i divljenje fašističkim režimima iz prošlosti, autoritarnost, dok je poželjna država jednorasna, jednokonfesionalna i jednonacionalna (Bakić, 2007).

Iz navedenog se da uočiti da je zapravo veoma tanka granica između onoga što bismo nazvali radikalna desnica i ekstremna desnica/neonacizam/neofašizam – neki autori se trude da povuku jasnu granicu, dok ih drugi posmatraju kao sinonime. (Neo)fašizam i (neo)nacizam jesu ekstremna desnica, ekstremna ekstrema, krajnja tačka na ideološko-političkom spektru, koja stoji pored, ali se ipak ne poklapa sa radikalnom desnicom. Tri su osnovna kriterija na osnovu kojih pojedine organizacije možemo svrstati u (neo)fašističke/nacističke: vizija poželjnog društva i njegovog uređenja, shvatanje primarnog političkog neprijatelja i spremnost na upotrebu sile. Ekstremna desnica, pored gore navedenih karakteristika koje obeležavaju radikalnu desnicu i pored toga što intenzivira njihove odlike, ne prihvata postojeći ustavni poredak države i ne libi se da poziva na nasilje, a prisutni su i organicističko, etničko i rasističko viđenje nacije. Kada je ovo poslednje u pitanju, nepostojanje zagovaranja genetskog rasizma ne znači da organizacije nemaju fašističku ideologiju, već samo da je genetski rasizam zamenjen kulturnim rasizmom, smrtnim protivnikom sve češće upotrebljavanog koncepta multikulturalizma. Ipak, kod posmatranih organizacija, možemo izvesti grubu podelu na one više hrišćanske orijentacije, te njihove težnje ka povratku u prošlost (Srbski Obraz i Srbska akcija) i one izrazito rasističke (Nacionalni stroj).

Konačno, nipošto ne treba zaboraviti da politička upotreba termina „levica” i „desnica” varira tokom istorije i da postoje kako različita poimanja ova dva pojma, tako i različite dimenzije pojmova. U tom smislu, bez sumnje se može reći da postoje i različiti „stepeni desne usmerenosti” (Bakić, 2015: 55). Ne postoji jedinstveni konzervativni način mišljenja, a ponajmanje se može reći da je on nepromenljiv. Milić nas podseća da razlike postoje i između najizrazitijih oblika konzervatizma – za zagrižene konzervativce država je organ strogog gospodarenja a nasilje jedino sredstvo društvene integracije; u najširem smislu ova buržoaska ideologija (što je konzervatizam u svim svojim obličjima) doprinosi održanju kapitalističkog poretka, a onaj najizrazitiji oblik konzervatizma izražen u fašističkim ideologijama, prurušava uticaj krupne buržoazije naslagama malograđanskih i narodnjačkih pogleda (Milić, 1970). U današnjim uslovima, osnovne karakteristike ostaju iste, no može se reći da što je tačka poželjne vizije društva u prošlosti dalja, to je i pokret reakcionarniji. Tako Bakić ističe da „reakcionarni pokreti i režimi na krajnjoj desnici traže idejne izvore u dubokoj prošlosti i često krajnjim rasizmom i nacionalizmom pravdaju svoje pretenzije na vlast, a konzervativci bi konzervirali postojeće društvene nejednakosti u kapitalizmu posredstvom ideološke upotrebe crkvenog, državnog, porodičnog i tehnokratskog autoriteta” (Bakić, 2015: 55).

U radu će pažnja biti posvećena sledećim organizacijama: Srbski Obraz, Nacionalni stroj i Srbska akcija. Osnovne (zajedničke) vrednosti koje navedene organizacije dele su etničko, rasističko i organicističko viđenje nacije, osporavanje kosmopolitizma, antizapadnjaštvo, netrpeljivost prema bilo kom Drugom i

Drugačijem, te u tom smislu i nasilje se doživljava ne samo kao legitimno, već i kao poželjno i „prirodno”, zatim etnocentrizam i samoprecenjivanje vlastite nacije, a neizostavna je i religijska nota i vraćanje u prošlost, gde je hrišćansko verovanje jedino ispravno. Dalje u radu će biti dodatno pojašnjena prethodno napomenuta gruba podela između više hrišćanskih i više rasističkih organizacija, gde bi Srbski Obraz spadao u prve, Nacionalni stroj u druge organizacije, a Srbska akcija bila ta koja spaja hrišćanstvo i predhrišćansku prošlost.

Osnovne karakteristike savremenog srpskog fašizma

Srbski Obraz⁸ (u daljem tekstu samo Obraz) nastao je nakon presude Ustavnog suda Srbije od 12.06.2012. godine i zabrane rada klerofašističke organizacije Otačastveni pokret Obraz, zbog kršenja ljudskih i manjinskih prava i izazivanja nacionalne, rasne i verske mržnje.⁹ Novonastala organizacija je, očigledno, zloupotrebila nedostatke pravnog sistema i samo preimenovala organizaciju. Iako lider Obraza Mladen Obradović tvrdi da su simboli i logo organizacije promenjeni, znamenje organizacije ostalo je potpuno isto – osnovu znamenja ovog pokreta predstavlja krst cara Konstantina, simbol pobede „za one koji su za Hrista”. Spoj srpskog nacionalizma i klerikalizma, izražen u ideji Svetosavlja¹⁰ vidljiv je u samodefinisanju pokreta, on je „pravoslavno-rodoljubivi pokret koji se bori za duhovnu i državotvornu obnovu Srbstva na temeljima Svetosavlja”. Osnovna načela jesu zalaganje za snažnu državu i zdravo društvo, u kojem vlada red, rad i domaćinski poredak, za srpsku Srbiju, u kojoj neće biti mesta za nacionalne manjine, u kojoj neće postojati osećanje nacionalne ugroženosti (koje danas postoji – „Srbsko nacionalno pitanje danas glasi: hoće li Srba uopšte biti”), jer će postojati oružane viteške sile („Industrija naoružanja i vojne opreme mora da bude strateški najvažnija i najznačajnija grana srbske privrede”). Sve navedeno moguće je postići predanim bogoljubljem i rodoljubljem, sa vrednostima koje bi trebalo negovati i razvijati, a to su: antimondijalizam („svetosavski nacionalizam umesto bezbožnog mondijalizma”), antikomunizam („Krst Časni umesto demonske petokrake”), antiglobalizam („Slobodu Zlatnu umesto Novog svetskog poretka”), antiamerikanizam i antizapadnjaštvo („vojsku sa rodoljubljem umesto NATO okupacije”). Zalaganje za „politiku sa

8 Sve navedeno u tekstu moguće je naći na web stranici ove organizacije <http://www.obraz.rs/> u odeljcima „Pokret” i „Načela”, te zarad veće preglednosti, neću nakon svakog citata referisati na ovu web stranicu.

9 MUP Srbije je 2005. godine okarakterisao Obraz kao klerofašističku organizaciju, a samo na internet stranici Wikipedia moguće je naći hronološki poredane neke od aktivnosti članova ove organizacije koje su ugrožavale bezbednost građana Srbije (http://sh.wikipedia.org/wiki/Ota%C4%8Dastveni_pokret_Obraz, pristupljeno 7.02.2014).

10 Jedna posebna karakteristika pravoslavlja u Srbiji je imaginarni i u novijoj istoriji konstruisan koncept Svetosavlja, koji je postao ideologija srpskih teologa i Crkve, pa onda i nacionalista, tek od prve polovine XX veka. To je spoj „zlatne hrišćanske i srpske” prošlosti, mita o Svetom Savi kao najvećem Srbinu i mita o „kosovskom zavetu”. Ova religijska isključivost i mesijanstvo oslikavaju religijski karakter ideologije srpskog fašizma, a kod Nikolaja Velimirovića, često citiranog u posmatranim internet sadržajima, prelazi u religijski rasizam ili barem tradicionalni hrišćanski antijudaizam (Kuljić, 1974: 258; Vukomanović, 2005).

poštenjem umesto partijaškog licemerja, Državu sa božijim blagoslovom umesto građanske republike, hristoljubivog Vladara umesto vlastoljubivih partijaša, srbsku sabornost umesto antisrbske demokratije” – upućuje na antidemokratske, izrazito nacionalističke autoritarne vrednosti, gde je idealno društveno uređenje staleška monarhija sa autokratom na čelu.

U prvim godinama svog postojanja *Obraz* je bio otvoreno antisemitska i šovinistička organizacija. Na staroj *web* stranici postojao je odeljak „Proglas neprijateljima”, gde su prvi na listi bili cionisti: tzv. jevrejski rasisti (nazivani judeo-masonskim ubicama), optuženi za NATO bombardovanje i stradanje Srba, a gde ovakvo pozicioniranje Jevreja na listi neprijatelja, svedoči o nacističkom profilu *Obraza* u okviru šire fašističke struje. Spisak neprijatelja uključivao je i „ustaše, poturice, Šiptare, demokrate, pacifiste, pripadnike verskih sekti, homoseksualnih manjina, narkomana i kriminalaca”. Ovaj proglas bilo je moguće naći na njihovom sajtu sve do kraja 2001, kada je uklonjen (Byford, 2002: 45). Svaka istorijska epoha određuje šta se može, a šta ne izgovoriti naglas. Istraživanja govora rasizma pokazala su da postoji snažna društvena norma protiv javnog izražavanja predrasuda (Byford, 2005: 96–97), odnosno, uklanjanje otvorenog neprijateljstva nije značilo raskid sa nacifašističkim vrednostima, već samo kamufliranje, iz čisto praktičnih i interesnih razloga, zarad opstajanja na političkoj sceni, pa makar i na marginama.

„Proglas neprijateljima” zamenjen je „Proglašenjem prijateljima”, gde se *Obraz* obraća određenim društvenim grupacijama, iz čega se može izvući zaključak i o uređenju poželjnog društvenog sistema i njegovim slojevima, kao i viđenje društveno funkcionalnih ljudskih grupacija, dok ostali u idealnoj državi Srbiji ne postoje. Naime, obraćaju se Srbinu/ Srbkinji (ali ne kao posledica rodne osvešćenosti, već sa jakim oslanjanjem na rodnu podelu uloga i patrijarhat), sveštenstvu, vojnicima, policajcu, seljaku i radniku. Interesantno je primetiti da u poželjnom društvenom uređenju nema ni pomena kapitalista, te da je ovaj društveni sloj potpuno izostavljen. Reč je o tome da je na delu idealizovano etničko feudalno-staleško društvo u kojem postoje sveštenstvo, vojska i policija (vitezovi), radnici i seljaci. Drugim rečima, uočavamo da je poželjna vizija društva u dalekoj prošlosti, što pokret čini izrazito reakcionarnim.

Odmah valja napomenuti da je izlišno ponovo pobrojati sve one vrednosti koje neguje i propagira Srbska akcija (SA), a koje važe i za *Obraz*. Produktivnije je, ukoliko se pojavi neka upečatljiva izjava, na njih podsetiti, a više se zadržati na onome što *Obraz* ne nudi – novi političko-ekonomski program. Program nudi novu viziju državnog uređenja – tzv. „Trećeg sistema”, koji je predstavljen kao alternativa kapitalizmu, odnosno demokratiji. Nova država bila bi apsolutistička sa specifično neparlamentarnom vlašću koju obeležava ekskluzija i ekonomski korporatizam italijanskog tipa, uz očuvanje kapitalizma. SA sebe određuje kao „udruženu borbenu delatnost”, sa akcentom na „borbenu” (ta reč se pominje uzastopno u nekoliko uvodnih rečenica odeljka „O nama”), odnosno, bori se za „opstanak srbskog naroda i pravoslavne vere”. Svetosavlje je i ovde široko zagovaran koncept, gde se ide do krajnjih konsekvenci, u smislu da svako ko nije pravoslavne vere ne može se nazivati Srbinom, a linija koja se prati (kao i

kod saboraca iz Obraza) jeste Bog – Vladar – Domaćin¹¹, što je Ljotićeva parola klasičnog srpskog fašizma.¹² Primordijalističko shvatanje nacije, etnički model nacionalizma („odbacujemo neprirodni građanski koncept nacije”), fašistički rasizam, gde su vera, jezik, pismo, krv, zemlja i preci ono što određuje jednu etničku grupu, vode ka jednom od osnovnih zadataka SA, a to je čuvanje nacionalnog bića i rasnog identiteta. Dakle, u prethodno pomenutoj podeli među posmatranim organizacijama, SA je moguće locirati između ekstremno hrišćanske (Obraz) i ekstremno rasističke organizacije (NS).

Značajan deo tehnologije vladanja jeste zadobijanje političkog autoriteta uz pomoć aktiviranja mitskih i simboličkih snaga prošlosti. Posebno u kriznim vremenima, da bi se zadobio politički autoritet neophodno je uspostavljanje najrazličitijih „društvenih sporazuma” (v. Matić, 1998). Autoritarna politička kultura nije samo deo tradicije i analize društvenih teoretičara, već i predmet instrumentalizacije od strane političara. Autoritarnost (i patrijarhalnost) ne samo da je jasno vidljiva na liniji Bog-Vladar-Domaćin kod svih posmatranih organizacija, već isijava i iz kritike demokratskog načela podele vlasti, jer ono „onemogućava postojanje istinskog starešine državno-narodnog Doma, koji bi imao veća ovlašćenja i koji bi imao poslednju reč” (SA). Vladar bi bio nosilac izvršne vlasti, postavljao bi i razrešavao dužnosti predsednike vlade (popečitelje), koji bi takođe bili subjekti izvršne vlasti.¹³ Jasno je da je podela vlasti samo prividna i da bi sva vlast zapravo bila u rukama Vođe. Zapravo, ovaj oblik bio bi samo prelazni oblik koji bi na kraju rezultirao „Pravoslavnom Monarhijom”, drugim rečima, apsolutizmom.

Nacionalni stroj (NS) je nastao kao tajna¹⁴ organizacija koja je široj javnosti postala poznata nakon incidenta na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu, kada

-
- 11 Jezgro ideologije srpskog fašizma analogno je nemačkoj fašističkoj paroli „Ein Volk, ein Reich, ein Führer” (Kuljić, 1974: 252).
  - 12 U evidenciji ne postoji puno objavljenih tekstova ni o Ljotiću i Nediću, a ono što se može naći uglavnom je na sajtu SA (postoji samo jedna tema na forumu NS u kojoj se pominje Milan Nedić). Svake godine se obeležavaju rođenje i smrt Dimitrija Ljotića u kratkim tekstovima u kojima se bez ikakvih argumenata i pozivanja na istoriografske činjenice on predstavlja na martirološki način, „kao nepravedno oklevetani velikan iz prošlovekovne stradalne istorije srpskog roda”. Ljotić se vidi i kao misleći čovek organicističke misli, koji veruje u srpski seljački paternalizam i hrišćansku etiku. Na temelju njegovih ideja, srbijanski neonacisti zalažu se za srpsko selo, „taj jedinstveni izvor naše rasne snage i svih duhovnih, idejnih i slobodarskih pregnuća našeg naroda, mora biti osnova budućeg nacionalnog preporoda”. Iz svega navedenog moglo bi se zaključiti da je Nedić, a pre svega Ljotić, političar čija se idejna a pre svega praktična delatnost temeljila isključivo na apologiji srpskog nacionalizma, veličanju srpskog seljaka i borbi protiv komunista. To je tačan, ali ne i celovit prikaz Ljotićevog lika i dela, što bi za savremene fašističke ideologe trebalo biti nedopustivo, pre svega iz razloga pozivanja na Ljotićev teorijski i intelektualni autoritet. Ljotić je itekako govorio o staleškoj državi, kapitalizmu, demokratiji (v. Ljotić u Subotić, 2001).
  - 13 Političko-ekonomski program Srbske akcije, dostupan na: <http://www.srb-akcija.org/izdvajamo/841/program/#more-841>.
  - 14 Ova organizacija nije bila upisana ni u registar udruženja, niti u registar političkih stranaka. Zakon o udruženjima dozvoljava neformalna udruženja, ali sva programska dokumenta Nacionalnog stroja su propisivala da se od javnosti sakrije svaki podatak na osnovu kojeg bi moglo da se identifikuje gde je sedište organizacije, ko su njeni aktivisti, kao i na koji način organizuju svoje delatnosti.

su pripadnici ove organizacije na kratko prekinuli antifašističku tribinu, održanu povodom Međunarodnog dana borbe protiv fašizma. Tom prilikom je protiv Gorana Davidovića (zvani Firer), neformalnog vođe NS, podignuta optužnica zbog širenja rasne, nacionalne i verske mržnje, a 2006. godine je i osuđen na godinu dana zatvora. Republički tužilac je 2008. godine uputio inicijativu Ustavnom sudu Srbije za zabranu rada i delovanja organizacije Nacionalni stroj. Odluka Ustavnog suda doneta je 2011. godine, kada je zabranjen upis ove organizacije u bilo koji registar, kao i svako buduće delovanje i promovisanje ciljeva i ideja Nacionalnog stroja. Program i Statut NS suštinski se razlikuje od gorenavedenih organizacija Obraz i SA jedino po tome da zagovarani nacionalizam, rasizam i antisemitizam nisu čak ni prividno prikriveni, te se i otvoreno poziva na borbu i nasilje.¹⁵ Ono što je karakteristično za NS, jeste da, zapravo i dalje deluju kao tajna organizacija, što je u skladu sa Statutom NS, po kome organizacija nema vođu ni vođstvo, svoje stavove zastupa putem pamfleta, brošura, Interneta, održavanjem (ne)javnih manifestacija, ne postoji zvanično članstvo, ne postoje zvanične prostorije ili poštanska adresa, a kontakti se uspostavljaju lično. Nakon predloga za zabranu rada i delovanja organizacije NS, 24.05.2009. godine u Agenciji za privredne registre registrovan je Novi srpski program – Srbija¹⁶ (NSP), kao pokušaj stvaranja legalne neonacističke partije u Srbiji. Mediji izveštavaju da je Goran Davidović generalni sekretar ove organizacije, ali nigde nije moguće pouzdano pronaći ovu informaciju. Ipak, Davidović ne samo da objavljuje svoje tekstove na Forumu srpskih patriota¹⁷ (što je ujedno i zvanični sajt NSP-a), već i njegova internet stranica (gorandavidovic.com) automatski biva preusmeravana na Forum srpskih patriota (FSP).

Krajem 2013. godine na internet mreži svetlo dana ugledala je i Nacional-socijalna obnova, otvoreno nacistički blog, koji u osnovi svog znamenja ima Slovenski kolovrat, odnosno svastiku sa osam krakova, koja takođe podseća i na nacistički simbol Crnog sunca (grafički prikaz kukastog krsta, simbol paravojne formacije SS nacističke partije u Nemačkoj), ukrašen runama. Tema pod nazivom Nacional-socijalna obnova nalazi se na Forumu srpskih patriota a iz diskusije koja se vodi pod ovom „temom” na forumu, zaključuje se da postoji

15 Samo neki od najekstremnijih članova Programa pokazuju ekstremni i neprikriveni nacionalizam i rasizam – Član 2: Zahtevamo ujedinjenje svih srpskih zemalja, u ujedinjenu srpsku nacionalnu državu, koja osigurava postojanje i preporod srpske nacije u veličini slovenskog arijevskeg nasleđa, pretežno dinarskog podrasnog tipa; Član 4: Borićemo se beskompromisno da srpsko Kosovo i Metohija ostanu srpski po svaku cenu; Član 7: Puno građansko pravo (...) mogu imati samo lojalni državljani naše zemlje, koji su pripadnici bele arijevske rase (...); Član 10: Zalagaćemo se za sprovođenje eugenskog programa kao napretka ljudske vrste i zabraniti svaki oblik rasnog mešanja. Očuvanje sopstvene rase i nasleđa ne znači porobljavanje ili uništavanje drugih, već prirodno pravo na sopstveni rasni identitet. Program i statut NS više nisu dostupni na Internetu, ali moguće ih je pronaći u Davidovićevoj knjizi *Slučaj Nacionalni stroj* (Davidović, 2006: 183–188).

16 Podaci o registraciji dostupni su na sajtu Agencije za privredne registre: <http://pretraga.apr.gov.rs/AssociationWebSearch/AssociationBusinessData.aspx?beid=3378998&rnd=C655D93F4FE5EF0EF7560CA4056A805EDA80805B>, pristupljeno 15.03.2014.

17 <http://nsfront.org/forum/>, a uočljivo je i da web adresa sajta predstavlja skraćenicu od prethodnog Nacionalnog stroja.

svest o potrebi za jačanjem i povezivanjem desnice, ali iza ovakvih zagovaranja i pokušaja, nazire se istovremeno i svest o međusobnoj razjedinjenosti. Ono što savremenu srpsku ekstremnu desnicu deli na ideološkom planu jeste razlika u davanju primata – rasizam ili (hrišćanski) nacionalizam. Drugim rečima, jedno krilo čine oni kojima okosnicu ideologije predstavlja rasizam, a drugo krilo su oni koji akcenat stavljaju na nacionalnu, a pošto govorimo o etničkom tipu nacionalizma, odnosno religijsku pripadnost.¹⁸

Viđenje poželjne organizacije ekonomskog života

Viđenje poželjnog predstavlja „pozitivan” aspekt političke ideologije. Punoća njegovog sadržaja zavisi i od razvijenosti same ideologije. U slučaju desnih ekstremista u Srbiji, radi se i o njihovoj receptivnoj sposobnosti, za koju su ranija istraživanja pokazala da je niska (Marković, 2013). Bez obzira što su se ekonomski problemi po bezbroj puta kroz različita istraživanja pokazali kao najznačajniji u percepciji građana, nije realno očekivati da će neonacisti u Srbiji do kraja moći da se izbore sa duhom vremena koji je nenaklonjen nacističkom korporatizmu. Kapitalizam u Srbiji zavisi pre svega od stanja svetskog kapitalističkog sistema. Pošto ovaj nije temeljno ugrožen, ne bi se moglo očekivati da srbijanski neonacisti ponude razrađenu alternativu, čak ni kada bi bili obrazovaniji i kreativniji nego što su uistinu. Zapravo, kod većine radikalno desnih političkih organizacija u Srbiji moguće je primetiti da blogove i sajtove ograničavaju uređuju obavešteniji ili barem priučeniji autori, za razliku od foruma. Dok radikalnoj levisi u Srbiji nedostaje znanje (njoj preko potrebno, posebno zbog njenih korena u Prosvetiteljstvu), radikalnoj desnici nedostaje i osnovna politička pismenost (v. Ilić, 2013).

Političko-ekonomski program SA zalaže se za korporativno uređenje privrede. Korporatizam predstavlja teoriju i praksu društvenog organizovanja korporacija koje su podređene državi. Prema ovoj teoriji, radnici i poslodavci organizovani su u industrijske i profesionalne korporacije koje predstavljaju političke organe i vrše kontrolu nad radnjama i ljudima koji pripadaju njihovoj nadležnosti. Međutim, korporativna država pre odražava volju nosilaca političke vlasti, u praksi najčešće diktatora, nego što je prilagođena različitim interesima ekonomskih grupacija. Zamisao je da postoje različita udruženja, profesionalne korporacije, sa zadatkom da svaka od njih bude zadužena za kontrolu jedne sfere društvenog života. Pojava italijanskog fašizma pružila je priliku ovoj teoriji. Analiza korporativnog sistema pokazuje da je primarni cilj ovakvog sistema

18 „Naravno brate!!! Ne smemo dozvoliti sujeti da nas razjedini! Nacional-Socijalisti se ne smeju deliti na pravoslavne, rodovere itd... Naravno, u religijskom smislu musliman ne može biti Nacional-Socijalista jer je sam po sebi primitivan, što se suprotavlja svim NS načelima!!!! Živeo Nacionalni Srpski Front i neka svi pravi Nacional-Socijalisti razmisle gde će da se stacioniraju, jer ukoliko se religija stavlja iznad rase, to nije Nacional-Socijalizam (...) Rasni Pozdrav!”, tema: Nacional-Socijalna Obnova Srbije (<http://www.nsfront.org/forum>). Iako iz navoda vidimo da se primat daje rasi i da je rasa ključna, dok je religija tek jedan od njenih pokazatelja, ne treba zaboraviti da ova struja unutar posmatranih organizacija, stavljajući rasu na pijedestal, religiju posmatra kao drugorazrednu vrednost, te nijednu religiju ne stavlja iznad rase što znači odbacivanje i hrišćanskih ekstremista koji se mogu zalagati za jednakost ljudi.

neutralisanje klasne borbe, ali uz očuvanje kapitalizma. Bitno je primetiti da italijanski sindikati nikako ne bi smeli da se porede sa klasno-borbenim organizacijama u drugim zemljama, jer je fašizam dopuštao postojanje kartela, a sve u cilju povećanja proizvodnje. Naime, ovakav vid planske privrede ima za cilj povećanje rentabilnosti proizvođača i smanjenje privatnih gubitaka, a ne bolju raspodelu proizvoda (Milosavljić, 2010: 119–123).

Antikapitalistička i antisocijalistička alternativa SA nalazi se u ideologiji „Trećeg puta” – tzv. ideologiji srpskog narodnog socijalizma. Odmah se primećuje da nije nacionalsocijalizam, nego je „narodni” socijalizam, a imajući u vidu da je dosadašnja analiza postova SA pokazala da oni ne prave razliku između narodnosti i nacionalnosti, između etničke grupe i nacije, može se staviti i znak jednakosti između nacionalsocijalizma i „narodnog socijalizma”. Dakle, narodnost se odnosi na kategorije nacionalnog, a temeljna vrednost socijalizma jeste društveno-ekonomska jednakost, pa bi se u ovom slučaju socijalizam odnosio na tradicionalne vrednosti kolektivizma. Ideja korporatizma u programu SA identična je ideji italijanskog korporatizma. Država se posmatra kao organizam čiji svaki deo ima određenu funkciju. Ti „delovi” jesu strukovna udruženja, odnosno organizacije koje bi imale da okupe sve pripadnike iste struke. Klasni karakter društva i borba između klasa pokušava se prevazići upravo postojanjem strukovnih organizacija, koje bi saradivale i potpomogle funkcionisanju organizma. Ustrojstvo strukovnih organizacija karakteriše unutrašnja podeljenost na radnike i poslodavce – „strukovne organizacije biće sastavljene od dva odeljka sa jednakim pravima i obavezama. Prvi će biti sačinjen od predstavnika radničkog sindikata, a drugi od predstavnika udruženja poslodavaca”. Pored ovako podeljenih strukovnih organizacija, postojaće i one koje bi imale jedinstvenu strukturu – „struke čiji su nosioci lica koje vrše samostalne delatnosti, imaće jedinstvenu strukturu (npr. Advokatska komora ili Udruženje zemljoradnika)”. Sve strukovne organizacije slivale bi se u Strukovni sabor, koji bi imao zakonodavnu vlast. Svaka strukovna organizacija bi u Saboru imala broj predstavnika proporcionalno srazmeran zastupljenosti struke u društvu. Redovne izbore za svaku struku raspisivala bi Vlada po sopstvenom nahođenju, na predlog nadležnog ministra ili same organizacije.¹⁹

Klasična državna zamisao srpskog fašizma vidljiva je u Programu NS (čak i skraćena Nacionalnog stroja asocira na nacionalsocijalizam), posebno u Članu 17.²⁰, Članu 6.²¹ i Članu 26.²² Univerzalno obeležje koje karakteriše odredbu

- 19 Prilikom iščitavanja celokupnog Programa i pokušavajući da zamisli čitavo predstavljeno društveno uređenje i organizaciju, autorki ostaje nejasno ko sačinjava Vladu. Vlada i Sabor se pominju kao dva odvojena tela, ali ako Vladu formiraju ministri i predstavnici Sabora, onda suštinska razlika između ova dva predstavnička tela, zapravo, i ne postoji.
- 20 Opšte dobro našeg naroda je ispred ličnog interesa pojedinca i to će nam biti vodeći princip u obračunu sa korupcijom i kriminalom. Princip opšteg dobra doneće socijalnu pravdu i sigurnost našem narodu.
- 21 Zahtevamo uvođenje centralne vlasti kao nacionalne službe, time, što bi najčasniji i najsposobniji u narodu bili birani i vladali u korist narodne zajednice, po principu vodstva i odgovornosti.
- 22 „U korist jedinstvene funkcije srpskog nacionalnog tela, rasna i nacionalna svest mora ugasiti borbu među klasama i strukama u jedinstvu, od radnika i seljaka do intelektualaca, da svako vrši svoju funkciju u organskoj narodnoj zajednici”. Naglašavanje strukovnih korporacija seljaštva karakteristično je i za Srbsku akciju.

države u fašističkim teorijama jeste viđenje države kao neophodne organizacione forme narodne celine, a ne kao proizvod društvenog ugovora, instrumenta vladajuće klase ili pak rezultata slučajnih sila. Kako je narodna celina primarna i večita, država je samo sredstvo koje bi trebalo da izrazi njenu volju. Ovakva koncepcija države ostaje u opštem okviru kapitalističkog sistema. Naime, pravo na svojinu i dalje opstaje, ali se čvršće povezuje preko pojma dužnosti sa državom kao celinom. Upravo iz ovako postavljene dužnosti prema celini, rađa se i nastojanje da se stalež²³ predstavi kao potpuna suprotnost klasi. Na ovom mestu bitno je primetiti da, za razliku od klasičnog, savremeni srpski fašizam retko koristi terminologiju klase i klasnog interesa, već pre koristi reči kao što su demokratija i partije. Ovo ne čudi, s obzirom da je klasičnom fašizmu jedan od primarnih neprijatelja bio socijalizam, a imajući na umu današnju razvodnjenu i slabu levicu, ekstremna desnica se prilagođava savremenim tokovima i „opasnostima”. U Programu NS na jednom mestu stoji da „rasna i nacionalna svest mora ugasi borbu među klasama i strukama u jedinstvu (...)” (Član 26), dok SA na svom sajtu ima čitav odeljak pod nazivom „Staleži umesto partija”. Na ovom mestu reč „stalež” pominje se samo u nazivu teksta, a nijednom u samom tekstu. Reč je o tome da se staleži izjednačavaju sa strukama, koje se doživljavaju kao deo jedinstvene organske celine, sjedinjene u državi. Dakle, paralelne struke niču iz jedinstvene i identične dužnosti – dužnosti prema narodnoj celini (Kuljić, 1974: 263–264).

Posebno je zanimljivo viđenje ekonomskog podsistema i iluzija da predloženo društveno uređenje nije kapitalističko. Ne samo da opstaje privatna svojina, već postoji zalaganje za razvijanje veberovskog kapitalističkog duha, izraženog u odnosima prema ljudskom radu i novcu. Najpre bi trebalo nešto reći o shvatanju pojma radništva. SA pokušava da ponudi čak i sopstvenu teoriju radništva. Naime, postoje tri nivoa radništva, na sam pojam radnika se gleda kao na višeslojan pojam, koji se sastoji iz tri koncentrična kruga, koja opet organski sačinjavaju jednu celinu. U najširem smislu, radnik je onaj čovek koji je orijentisan ka težnji da sopstvenim radom (bilo fizičkim, bilo intelektualnim) obezbeđuje egzistenciju. U užem smislu, on uključuje sva lica koja su u radnom odnosu, a imaju poslodavca, dok u najužem smislu predstavlja one radnike koji se prilikom svog rada služe isključivo fizičkom silom. Tvorci programa smatraju da ovakvo shvatanje radnika „uključuje skoro sve radnike, a isključuje kapitaliste, izrabljivače i antinacionalne pseudoradničke parazite svih boja i fela”. Međutim, ova definicija nikako ne isključuje kapitaliste. Poslodavac svakako upotrebljava intelektualni rad (banalizovano i plastično rečeno, čak i razmišljanje o visini nadnica koje će dati svojim radnicima predstavlja svojsvrstan intelektualni rad) i svakako je orijentisan na sopstvenu egzistenciju (svi ljudi su), te ga možemo svrstati u najširi „krug radnika”. Drugim rečima, naizgled bar donekle razuđena zamisao radništva otkriva se kao čista apologija kapitalizma.

23 Reakcionarnost ideologije ogleda se upravo u viziji poželjnog društva sa staleškim uređenjem. Staleži odgovaraju feudalnom, a ne kapitalističkom društvu, no kritika i prevazilaženje kapitalističkog poretka mogu biti kako u nastojanjima da se on prevaziđe i da se pređe na novu društveno-ekonomsku formaciju, tako i u težnji ka vraćanju na neki stariji, pretkapitalistički oblik društvenog organizovanja.

Srbska akcija „nasuprot kapitalističkom i neoliberalnom iskorišćavanju naroda, mora pružiti odgovor u vidu socijalnog privrednog koncepta sa nacionalističkim pečatom”. Zagovara se postojanje privatne, kolektivne (koja bi pripadala strukovnim organizacijama) i državne svojine. Postavlja se pitanje ako postoji privatna svojina, a pritom je radna snaga koju poslodavci unajmljuju slobodna, kako onda potencijalna društveno-ekonomska formacija nije kapitalistička. Problem leži u percipiranju kapitalizma kao društveno-političke, ali ne i ekonomske formacije, te njegove kritike. Kapitalizam se izjednačava sa demokratijom, a privatna svojina i odbrana iste se ne dovode u pitanje. Musolini i Hitler su takođe smatrali da fašizam prevazilazi i kapitalizam i socijalizam, zadržavajući od kapitalizma princip privatne svojine i lične inicijative²⁴, a od socijalizma prevlast kolektivnog interesa, moralnu obavezu rada i socijalni cilj uzdizanja potčinjenih klasa (Milosavljević, 2010: 121). Kao i Musoliniju, domaćim neofašistima smeta demokratija, a ne kapitalizam. S druge strane, kapitalizam je danas manje ugrožen nego u vreme klasičnog fašizma, što određuje doseg neofašističkog uticaja u Srbiji. Vidljivo je potpuno preuzimanje modela klasičnog fašizma, a to govori i o neinventivnosti srpskih neofašista.

Zahtev za organizovanjem pojedinih delatnosti kao oligopola, borba protiv monopola, zahtev za obustavljanjem investiranja raznih neprofitabilnih projekata ne može, ipak, biti ništa drugo do izraz kapitalističkog duha čiji je najčistiji izraz ekonomski racionalizam. Privatizacija se podržava, ali pod uslovom da deo profita odlazi državi, i to za ona preduzeća koja „nisu od vitalnog značaja”. Za ona preduzeća koja su privatizovana a „od vitalnog su značaja za narod i državu”, predlaže se nacionalizacija i to po argentinskom modelu.²⁵ Ekonomski racionalizam kapitalizma shvaćen na veberovski način, ovde je povezan sa iracionalizmom ideologije narodne zajednice. Jedva da je potrebno reći da nedostaje bilo kakav osnov za procenu racionalnosti samog kapitalizma kao sistema. Uostalom, kad bi kapitalizam bio racionalan, ne bi bilo njegovih periodičnih velikih kriza koje su rodno mesto fašizma.

24 U odeljku „Srbski radnici i nacionalna revolucija”, navode se dva bitna preduslova za revoluciju i promenu sistema – probuđivanje svesti o nužnosti borbe i individualna borba za strukovni identitet i ugled u radnoj sredini.

25 Autori Programa SA ne poznaju dovoljno dobro fenomen radničkih zadruga u Argentini. Naime, fenomen zaposlenih koji preuzimaju svoja radna mesta počeo je 2000. godine, a intenzivirao se tokom ekonomske krize sa kojom se Argentina suočavala tokom 2001. godine. Pokret je nazvan Movimiento Nacional de Fábricas Recuperadas, što bi značilo Nacionalni pokret za oporavak fabrika. Do 2005. godine veliki broj argentinskih fabrika prešao je na ovaj model upravljanja. Međutim, postoje dva problema koja SA previđa: sa ovim fabrikama „klasična” kapitalistička preduzeća ne žele saradnju, a kako se svi nalaze na jednom tržištu, neprofitabilnost na kraju vodi zatvaranju; radničke organizacije širom Latinske Amerike formirale su koaliciju radničkih organizacija Movimiento Intersindical Clasista (Pokret koalicije sindikata za klasnu borbu), sa ciljem organizovanja neke vrste radničkog samoupravljanja i podruštvljenja državne imovine, a radnici koji učestvuju u ovoj koaliciji definišu sebe kao klasno zasnovane, suprotstavljene i kritičke prema sindikalnoj birokratiji (<http://www.vestinet.rs/pogledi/argentinski-model-oslobodanja-od-ropstva-i-kolonijalizma>, pristupljeno 25.05.2014).

Kritika multinacionalnog kapitala

Delatnost Srbskog Obraza na zvaničnom sajtu vezana je isključivo za svakodnevnu državnu politiku, što ne iznenađuje jer se iz taktičkih razloga biraju teme koje bi eventualno mogle pokrenuti antivladinu akciju među pristalicama ove organizacije. Motiv Kosova i izdajnika srpskog naroda ističe se kao najzastupljeniji u objavljenim tekstovima (najveća aktivnost na *Facebook* nalogu bila je tokom izbora u Kosovskoj Mitrovici), a potom slede homofobični tekstovi. Jedini objavljeni članak koji se bavi ekonomskim pitanjem jeste članak koji je potpisao Dejan Mirović (SRS), a u kome se kritikuje EU.²⁶ Cilj objavljenog teksta jeste samo poruka građanima Srbije, izrazito antievropejstvo i iznošenje statističkih podataka, bez ikakve analize. S druge strane, neofašisti su u pravu kada sadašnju vlast vide kao eksponenta stranog kapitala. Sa psihološke tačke gledišta, njih boli što je čine ljudi koji su bili njima idejno srodni (nekadašnji pripadnici SRS, sada naprednjaci). Sa ideloške tačke gledišta, vlast je izdajnik narodne zajednice zbog odricanja prava Srbije na Kosovo, i zbog poslušnosti prema međunarodnim organizacijama koje su u službi međunarodnog kapitala.

Za razliku od Obraza, SA obiluje tekstovima u kojima pokušava da pruži kako kritiku kapitalizma, tako i socijalizma. Koliko god da je ta kritika (ne) uspešna, moglo bi se reći da su tekstopisci SA obrazovaniji od onih u Obrazu. Oni kroz kritiku kapitalizma nude kritiku demokratije i multinacionalnog kapitala. Demokratija je ta koja podriva kolektivne interese srpskog naroda, a partijski sistem omogućava interesnim grupama koje poseduju krupni kapital da kontrolišu političke tokove. To vodi u plutokratiju i „antinarodnu destrukciju”, nasuprot poželjnoj meritokratiji – „stvaranje istinske elite, sačinjene od najboljih sinova i kćeri nacije koji se ističu po vrlini i sposobnosti”.

Ukratko, kapitalizam = demokratija = strani kapital = uništenje nacionalnog bića (=socijalizam²⁷). Kritika kapitalističkog sistema u objavljenim tekstovima SA temelji se ne na osobitom društveno-ekonomskom sistemu i pravilima njegovog funkcionisanja, već na kritici partijskih interesa, tajkuna i krupnog kapitala, pri čemu se ne dovodi u pitanje sticanje profita – problem nastaje onog trenutka kada profit odlazi u ruke neprijatelja srpskog naroda. Ilustracija navedenog vidi se u tekstu pod nazivom „Za zdravu Srbiju bez GMO”²⁸ Bitno

26 <http://www.obraz.rs/sta-je-eu-donela-letoniji/>, pristupljeno 7.04.2014.

27 Generalno, (neo)marksisti nisu viđeni kao primarni politički neprijatelj (izuzev SA kod koje oni stoje rame uz rame sa političkim strankama koje su na vlasti). Najveći politički neprijatelj ostaje vladajuća garnitura u Srbiji, koja je prodala Kosovo i izdala srpski narod. Odbrana kapitalizma uz pomoć kritike marksističkih stavova o nacionalizmu i kapitalizmu je neuspešna. Ovakva kritika gotovo da ne postoji, a ukoliko je i ima, ona se svodi na stereotipne fraze postsocijalističkog antikomunizma. Objašnjenje za veću zainteresovanost SA za srpsku levicu može se kriti u sledećem: na osnovu objavljenih postova ove organizacije i slabosti levice, te realne neopasnosti od uspostavljanja socijalističkog režima, zainteresovanost SA za bavljenje marksističkim krugovima u Srbiji, a posebno na osnovu broja objavljenih postova za vreme studentskih protesta iz 2011. godine, može se pretpostaviti da su aktivisti i tekstopisci SA pripadnici studentske populacije društvenih nauka upoznati sa studentskom populacijom društvenih fakulteta koja pokušava nastaviti levičarsku tradiciju.

28 <http://www.srb-akcija.org/aktivnosti/6334/za-zdravu-srbiju-bez-gmo/#more-6334>, pristupljeno 25.05.2014.

je uočiti da pisac/i teksta kao jedan od argumenata protiv GMO navode i izostanak profita proizvođača – „proizvođači gotovo nikada ne profitiraju”. Oni, kao i klasični srpski fašisti, idealizuju srpskog seljaka. Srpski seljak ne profitira. Pri tom je nevažno što su se društveni značaj, uloga i socijalni profil srpskog seljaštva promenili od Ljotičevog vremena.

Nakon 20. veka i komunističkog pljačkanja, SA 21. vek vidi kao vek tajkuna, koji su heterogena grupacija sastavljena od kadrova KPJ, UDB-e i „petooktobraša”²⁹, i vek neoliberalizma, koji sa sobom nosi plansko uništavanje domaćeg bankarskog sektora, a državnu vlast kao nesposobnu da zaštiti domaću proizvodnju. Jedan od izdanaka demokratije jesu i nevladine organizacije, čijim je postojanjem indirektno ugroženo pravo na život. Ne samo da su Srbi najugroženiji u sopstvenoj državi, već država finansira NVO sektor (koji se bori za prava „nastranih i devijantnih osoba ili usmeravaju svoje aktivnosti ka nepostojećim ili marginalnim problemima) od novca poreskih obveznika, dok, iako uplaćeno zdravstveno osiguranje, ne garantuje zdravstvenu negu i lečenje bolesnima. Krajnji ishod kapitalizma jeste nestajanje naroda. U svom biltenu *Steg*³⁰, SA jedini pravi put za ekonomsko i nacionalno izbavljenje nalazi u privrednom rastu i investicijama, „uz istinski narodnu i domaćinsku socijalnacionalnu upravu”, a jedan od primarnih zadataka jeste reindustrijalizacija i obnova sela. Preduzeća bi trebalo nacionalizovati, uz podelu akcija između radnika i države, uz očekivanje da angažovani stručnjaci i nacionalno odgovorni preduzetnici „domaćinski upravljaju datim resursima”.

Kada je reč o forumu Nacionalnog stroja, o kapitalizmu se govori samo u temi „Demokratija – najgori politički sistem”. Forumaši NS se nalaze između SA i Obraza: manje su zastupljene dnevno-političke teme, u odnosu na romantičarski kult nacije i sela. I kod NS antiindividualizam je ono što se prvo da zapaziti, sistem koji će zameniti kapitalistički jeste onaj (iako nema naziv) u kome će interes narodne celine biti najviši zakon, a kroz porodicu, privatnu inicijativu i privatnu svojinu očuvaće se ljudska sloboda, dostojanstvo i pravo. Kako se koncept liberalne demokratije, slobodnog tržišta i ekonomskog liberalizma pokazao lošim, NS se zalaže za ideologiju „treće pozicije”, koja leži na temeljima korporatizma, „što znači da radnici moraju biti uključeni u vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju i raspodelu profita preduzeća. Centralna banka, komercijalne banke kao i svi strateški privredni sektori moraju biti u vlasništvu države. Takva socijalno-ekonomska politika podstiče rast stanovništva i jača tradicionalnu porodicu.”³¹

29 Homogenizovanje levičara i liberala kao jedinstvenog neprijatelja karakteristično je za fašizam.

30 Bilten SA u Kruševcu, dostupno na: <http://www.srb-akcija.org/izdavastvo/4149/novi-brojbiltena-steg/>, pristupljeno 25.05.2014. SA ima i bilten Buđenje. Jedna od ljotičevskih publikacija u Srbiji pre Drugog svetskog rata nosila je upravo ovaj naziv (Kuljić, 1974).

31 <http://www.nsfrent.org/forum/showthread.php?5127-%26%231053%3B%26%231057%3B-%26%231060%3B%26%231088%3B%26%231086%3B%26%231085%3B%26%231090%3B-%26%231056%3B%26%231077%3B%26%231087%3B%26%231091%3B%26%231073%3B%26%231083%3B%26%231080%3B%26%231082%3B%26%231077%3B-%26%231057%3B%26%231088%3B%26%231087%3B%26%231089%3B%26%231082%3B%26%231077%3B&highlight=%26%231076%3B%26%231077%3B%26%231094%3B%26%231077%3B%26%231085%3B%26%231090%3B%26%231088%3B%26%231072%3B%26%231083%3B%26%231080%3B%26%231079%3B%26%231072%3B%26%231094%3B%26%231080%3B%26%231112%3B%26%231072%3B>, pristupljeno 25.05.2014.

Nosioći krupnog kapitala pominju se samo na jednom mestu i to u okviru šire teme rasizma. Naime, problem imigranata, koji narušavaju uređenu državu, ne plaćaju poreze i deluju u oblasti sive ekonomije, jeste „problem” koji vlasnicima krupnog kapitala pogoduje – razbijajući homogenost i kompaktnost svake rase i nacije, proklamuju se vrednosti „agresivnog multikulturalizma”. Posledica ovakvog delanja jeste ubijanje kolektivne svesti i identiteta, koji za pripadnike posmatranih organizacija nikako ne može biti višestruk, postoji samo jedan identitet koji bi svaki pojedinac trebalo da neguje, a to je nacionalni identitet. Ulogu kritike vlasnika krupnog kapitala preuzela je kritika domaće vlasti zbog nacionalne izdaje. Cilj je u osnovi isti, ali je lakše izvesti političku mobilizaciju kroz kritiku Vučića, Nikolića i ostalih, nego napadajući za pristalice i potencijalne pristalice dosta apstraktne nosioce multinacionalnog kapitala.

Ako se izuzme ovaj način kritike multinacionalnog kapitalizma preko kritike njegovih domaćih političkih eksponenata, srpski neofašisti gotovo i bez ostatka afirmišu ekonomsku ideologiju klasičnog fašizma. S praktične političke tačke gledišta, ne saobražavaju se novim trendovima, a nisu dovoljno obrazovani da preuzmu osavremenjenu frazu nove krajnje desnice u svetu. To umnogome objašnjava i njihov minoran politički uticaj.

Zaključak

Za izradu ovog rada upotrebljive građe nije bilo u izobilju. Reč je o tome da se propagandni tekstovi uglavnom bave kritikom aktuelne vlasti u Srbiji i njenom nacionalnom izdajom, stradanjem srpskog naroda (uz retko pozivanje na istoriografiju i to uglavnom na žrtve rata), dok su za kritiku kapitalizma, obojenu antikomunističkom retorikom, najkorisniji tekstovi bili oni objavljeni na *web* stranici Srbske akcije. Teško je i nezahvalno nuditi bilo kakva predviđanja, ali ukoliko bi došlo do ozbiljne krize kapitalizma, čini se da bi Srbska akcija, za razliku od Srbskog Obraza i Nacionalnog stroja, mogla imati budućnost. To ne znači da je ova organizacija modernija u teorijskom i idejnom pogledu od druge dve posmatrane, već da barem pokušava da ponudi zaokruženu alternativu postojećem državnom ustrojstvu.

Sagledavajući sliku srbijanskih neonacista, (neo)marksisti nisu viđeni kao primarni politički neprijatelj, iz razloga slabosti levice kako u Srbiji tako i u svetu, a socijalizam ne predstavlja onu opasnost po kapitalizam koju je predstavljao u vreme klasičnog fašizma. Najveći politički neprijatelj ostaje vladajuća garnitura u Srbiji, koja je „prodala Kosovo i izdala srpski narod”. Odbrana kapitalizma uz pomoć kritike marksističkih stavova o nacionalizmu i kapitalizmu gotovo da ne postoji, a ukoliko je i ima, ona se svodi na stereotipne fraze postsocijalističkog antikomunizma, gde sve svoje ideološke protivnike posmatraju bez ikakve unutrašnje diferencijacije među njima, izjednačavajući komuniste i (neo)liberale i to tako da se poslesocijalistička vlast u Srbiji vidi kao puki produžetak prethodne komunističke vlasti. Ipak, ono što postoji, posebno u propagandi Srbske akcije, jeste napad na kapitalizam uz pomoć krajnjoj desnici prilagođene levičarske retorike

i argumentacije, što nije izostajalo ni u klasičnom fašizmu.³² U savremenim političkim tokovima komunističku represiju nacionalizma zamenilo je njegovo neoliberalno normalizovanje pod patronatom transnacionalnog kapitala.

Savremeni srpski neonacisti stavljaju znak jednakosti između kapitalizma, demokratije, stranog kapitala i socijalizma, što za posledicu ima uništenje nacionalnog bića. Oni kroz kritiku kapitalizma nude kritiku demokratije i multinacionalnog kapitala. Demokratija je ta koja podriva kolektivne interese srpskog naroda, a partijski sistem omogućava interesnim grupama koje poseduju krupni kapital da kontrolišu političke tokove, što vodi u plutokratiju i „antinarodnu destrukciju”, nasuprot poželjnoj meritokratiji. Ulogu kritike vlasnika krupnog kapitala neretko preuzima kritika domaće vlasti zbog nacionalne izdaje. Ako se izuzme ovaj način kritike multinacionalnog kapitalizma, srpski neofašisti gotovo da bez ostatka afirmišu ekonomsku ideologiju klasičnog fašizma. S praktične političke tačke gledišta, ne saobražavaju se novim trendovima, a nisu dovoljno obrazovani da preuzmu osavremenjenu frazu nove krajnje desnice u svetu, što umnogome objašnjava i njihov minoran politički uticaj. No, bitno je primetiti i sve uočljiviji trend vraćanja evropske krajnje desnice na demagoško pozivanje na levičarske argumente, posebno u sferi ekonomije, što podseća na međuratne godine, a od čega ne odstupaju ni posmatrane organizacije.

Najzad, otvoreno pozivanje na Hitlera značilo bi samoinicijativno lepljenje etikete fašista, što sa sobom nosi društvenu stigmatizaciju i umanjuje mobilizatorski potencijal organizacije, a povećava i rizik od nove sudske zabrane rada organizacije. Neuporedivo sigurnije je sopstvenu ideologiju zaogrnuti retorikom rodoljublja i patriotizma i ignorisati fašizam, posebno kod vlastitog naroda. Međutim, ovakva retorika prerasta u anti-antifašizam. Tako se u cilju proglašavanja antifašističkih komunista narodnim neprijateljem i izdajnicima rehabilituju domaći fašisti, pre svega Nedić i Ljotić. Pitanje koje ostaje otvoreno jeste da li je po sredi nepoznavanje Ljotića ili pretpostavka da ga potencijalni sledbenici ne bi razumeli ili prihvatili, s obzirom na to da se od Ljotićevog vremena dosta toga promenilo.³³ Ovo pokreće i opštije pitanje. Ljotićevstvo je bilo oblik fašizma prilagođeno agrarnoj zemlji. Zemlja je prestala da bude agrarna, pa je i ovaj oblik prilagođavanja postao neefikasan. Dakle, nameće se pitanje kome srpski neofašisti da prilagode svoju ponudu, u nedostatku starog srpskog seljaka? Čak i kada bismo dali odgovor na ovo pitanje, ono sa sobom povlači i otvaranje drugih pitanja. Naime, prihvatanje ideološke ponude ne zavisi samo od sadržaja iste, već i od subjekta koji ga isporučuje. Neartikulisanoj politici koja se ogleda, uostalom, u floskulizaciji kosovskog pitanja, svakako

32 „Musolini je isto tako dobro kao i Marks i Lenjin shvatao značaj propagande među seljacima. Trijalistički sistem koji je vladao u gornjoj Italiji i delio po nejednakom principu rad i dobit, veleposednika, napoličara i nadničara predstavljao je povoljno tlo za propagandu. Time što se Musolini bezrezervno zalagao za nadničare i svojim sledećim ciljem proglasio potpuno ukidanje napoličarstva, pretvorio je oblast Emiliju u uporište socijalizma i potisnuo je u defanzivu republikance, koji su do tada ovde vladali” (Nolte, 1990: 164).

33 Autorka nije imala pristup sadržajima na prethodnoj *web* stranici Otačastvenog pokreta Obraza, pa se izneti zaključci odnose samo na dostupne sadržaje na novootvorenoj internet stranici Srbskog Obraza.

nedostaje i politički subjekt koji bi imao ulogu harizmatičnog vođe, čiji je kult inkorporiran u autoritarnoj političkoj kulturi srpskog naroda. Ono što svakako stoji kao činjenica jeste da su, iako u nejednakoj meri, analizirani neofašisti pre svega anahroni. Oni zanemaruju strukturalne promene u društvu, što kao posledicu ima bitno ograničenje političkog uticaja i dosega u uslovima odsustva ozbiljne krize kapitalističkog sistema.

Literatura

- Bakić, Jovo. 2006. Teorijsko-istraživački pristupi etničkoj vezanosti (*ethnicity*), nacionalizmu i naciji. *Sociologija*, Vol. XLVIII, No. 3, str. 250–260.
- Bakić, Jovo. 2007. Radikalne ideološko-političke krajnosti savremene Srbije. *Hereticus*, Vol. V, No. 2, str. 31–66.
- Bakić, Jovo. 2015. Levica i desnica: pokušaj teorijskog određenja i iskustvene primene na slučaju Srbije (1990–2014). *Sociologija*, Vol. LVII, No. 1, str. 46–71.
- Byford, Jovan. 2002. Christian right-wing organizations and the spreading of Anti-Semitic prejudice in post-Milošević Serbia: The case of the dignity patriotic movement. *East European Jewish Affairs*, 32:2, 43–60.
- Čolović, Ivan. 2008. Nije Nemanjin, ali je Nemanjički. Dnevni list *Danas*: http://www.danas.rs/dodaci/vikend/nije_nemanjin_ali_je_nemanjicki.26.html?news_id=144760.
- Davidović, Goran. 2006. *Slučaj Nacionalni stroj*. Zrenjanin: Art-Projekt.
- Dvorniković, Vladimir. 2000. *Karakterologija Jugoslovena*. Beograd: Prosveta. Dostupno na: <http://www.scribd.com/doc/79107476/Vladimir-Dvornikovic-Karakterologija-Jugoslovena>.
- Dorđević, Mirko. 2004. Sabornost – regeneracija totalitarizma. *Republika*, br. 334–335. Dostupno na: <http://www.republika.co.rs/334-335/15.html>.
- Đurić, Mihailo. 1964. *Sociologija Maksa Vebera*. Zagreb: Matica Hrvatska.
- Fišer, Fric. 1985. *Savez elita*. Beograd: Nolit.
- Ilić, Vladimir. 2003. Komunistički trag. u: (ur) Perović L. *et al. Tačka razlaza: povodom polemike vođene na stranicama lista Vreme od 1. avgusta do 21. novembra 2002*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Ilić, Vladimir. 2013. Viđenje poželjnog načina organizacije političkog života. u: (ur.) Ilić S, Jelinčić J *Politički ekstremizam u cyber prostoru Srbije*. Zrenjanin: Centar za razvoj civilnog društva.
- Jakšić, Božidar. 2011. Nacionalističke kritike *Praxisa*. *Filozofija i društvo* 22 (2), str. 77–104.
- Jovanović, Đokica. 2012. *Prilagođavanje: Srbija i moderna: od strepnje do sumnje*. Niš: Institut za sociološka istraživanja, Sven.
- Kuljić, Todor. 1974. Srpski fašizam i sociologija. *Sociologija*, Vol. 16 (2), str. 237–268.
- Kuljić, Todor. 1987. *Fašizam: sociološko-istorijska studija*. Beograd: Nolit.

- Kuljić, Todor. 1999. O fašizmu, desnom ekstremizmu i teorijama o fašizmu krajem 20. veka. *Sociologija*, 41(4), str. 415–448.
- Kuljić, Todor. 2002. *Prevladavanje prošlosti – uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Kuljić, Todor. 2004. *Tito – sociološko-istorijska studija*. Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka Žarko Zrenjanin.
- Kuljić, Todor. 2007. u: (ur.) Bogdanović M, Mimica A. *Sociološki rečnik*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Kuljić, Todor. 2008. Poslesocijalistički antikomunizam. *Teme*, 32 (2), str. 415–423.
- Lazić, Mladen. 2011. *Čekajući kapitalizam*. Beograd: Službeni glasnik.
- Marković, Aleksandra. 2013. Viđenje obrazovnog sistema i različita upotreba kulturnih sadržaja desnih i levih ekstremista u cyber prostoru Srbije. u: (ur.) Ilić S, Jelinčić J: *Politički ekstremizam u cyber prostoru Srbije*, Zrenjanin: Centar za razvoj civilnog društva.
- Matić, Milan. 1998. *Miti politika: rasprava o osnovama političke kulture*. Beograd: Čigoja štampa.
- Milić, Vojin. 1970. Buržoaski konzervatizam u savremenoj sociološkoj teoriji. *Filozofija*, Vol. XIV, No. 2–3.
- Milosavljević, Olivera. 2010. *Savremenici fašizma 1. Percepcija fašizma u beogradskoj javnosti 1933–1941*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Mussolini, Benito. 1935. Fascist government publication *Fascism Doctrine and Institutions*. Rome: Ardita Publishers, 7–42, srpski prevod dostupan na: <http://pulse.rs/benito-musolini-doktrina-fasizma/>
- Nikolić, Marija. 2008. *Filozofsko-teološki izvori antievropskog i antizapadnog diskursa u Srpskoj pravoslavnoj crkvi*. Beograd: Filozofski fakultet, diplomski rad dostupan na: <http://sr.scribd.com/doc/3492554/Filozofskoteoloki-izvori-antievropskog-i-antizapadnog-diskursa-u-SPC>
- Nolte, Ernest. 1990. *Fašizam u svojoj epohi*. Beograd: Prosveta Beograd.
- Subotić, Dragan. (ur.) 2001. *Sabrana dela Dimitrija V. Ljotića: Knjiga 2, 1934–1935*. Beograd: Novo videlo.
- Van Dijk, Teun. 1992. Discourse and the denial of racism. *Discourse & Society*, No. 3, 87–118.
- Van Dijk, Teun. 1993. *Elite discourse and racism*. London: SAGE.
- Vukomanović, Milan. 2005. *O čemu crkva ne može da se pita –SPC, država i društvo u Srbiji (2000–2005)*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji. Dostupno na: <http://www.helsinki.org.rs/serbian/doc/Studija-Vukomanovic.pdf>.

Internet izvori

<http://www.obraz.rs/>

<https://twitter.com/pokretobraz>

<https://www.facebook.com/pokretobraz>

<http://www.stormfront.org/forum/f43/>

<http://www.pecat.co.rs/2011/07/mile-medic-gde-odzvanja-nasa-rec-nasa-je-i-drzava/>

<http://www.srb-akcija.org/>

<https://www.facebook.com/pages/%D0%A1%D1%80%D0%B1%D1%81%D0%BA%D0%B0-%D0%90%D0%BA%D1%86%D0%B8%D1%98%D0%B0/561895973865507><https://twitter.com/SrbskaAkcija>

<https://www.youtube.com/user/SrbskaAkcija>

<http://srb-akcija.blogspot.com/>

<http://www.nsfront.org/forum/forum.php>

<http://nsfront.org/srpska/>

<http://nsobnovasrbije.blogspot.com/>

http://sh.wikipedia.org/wiki/Ota%C4%8Dastveni_pokret_Obraz

<http://pecanik.net/2012/04/pecanik-20-04-2012/>

<http://it.scribd.com/doc/14340925/Adolf-HitlerMoja-Borba>

<http://www.pecat.co.rs/2011/07/mile-medic-gde-odzvanja-nasa-rec-nasa-je-i-drzava/>

<http://www.britannica.com>

<http://www.apr.gov.rs/>

<http://www.vestinet.rs/pogledi/argentinski-model-oslobadanja-od-ropstva-i-kolonijalizma>

<http://www.frikom.rs>